

Röportaj: Doç. Dr. Özlem Genç

*Ondokuz Mayıs Üniversitesi Öğretim Üyesi

1- Orta Çağ'dan önce Antik Yunan ve Antik Roma'da intihara dair bilginiz var mı hocam?

Evet var, önce Yunan'dan biraz bahsedeyim. Platon'a göre intihar edenin cesedi daha önce kimsenin gömülmediği bir yerde gizlice ya da çok az kişinin katılımıyla tören yapılmadan gömülmeliydi. Gömülenin kim olduğunun anlaşılmasına için mezar taşları olmamalı, adları mezarlara yazılmamalıydı. Öte yandan hastalık nedeniyle çektiği acıdan kurtulmak için intihar edenlere bu yaptırımlar uygulanmamalıydı. Aristoteles bu konuda daha katıdır. Ona göre intihar eden kişi hem kendisine hem devlete zarar verdiği için hukuk dışı kabul edilmeli ve hatıraları lekelenerek cezalandırılmalıdır. İntihar eden kişi korkaktır çünkü intihar erdeme karşıdır. Pythagorasçılar kesinlikle karşı çıkarken, Epikurosçu ve Stoacı okul taraftarları ise intiharın erdemli bir davranış olduğunu savunuyordu. Antik Yunan'da Atina, Sparta, Thebai gibi bazı kentlerin yasalarında intihar edenlerin cesetleri için çeşitli cezalardan bahsedilse de, genel olarak intihara dair herhangi bir kanun yoktur. Sadece Attike Kanunları'nda intihar etmek isteyen kişinin bunu önceden devlete bildirme zorunluluğu vardır, bunun nedeni de engellemek değil kontrol etmektir. Antik Yunan'da intihar ceza gerektirmiyordu ve geneline bakıldığında bir fikir birliği yoktu.

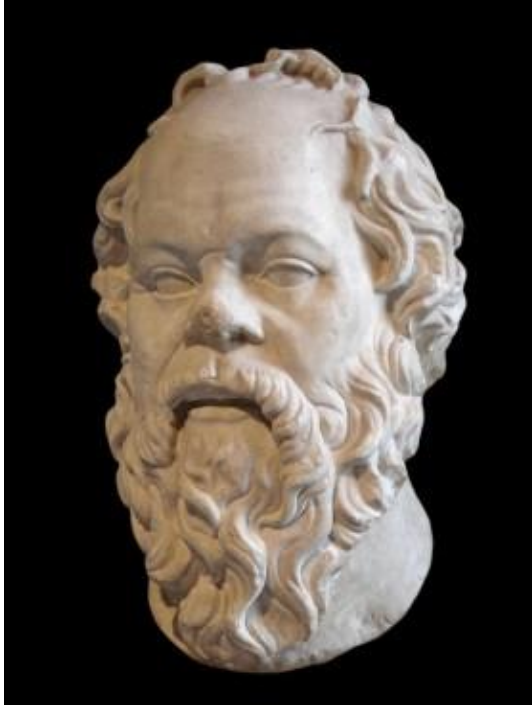
Antik Roma'da da durum çok farklı değildi. Zamana, sınıfa, siyasi ortama göre çeşitli uygulamalar vardı. Sınıflı bir toplum yapısı ve her birine ait farklı kurallar olduğu için, kölenin intiharı ile özgür birinin intiharı aynı değildi. Krallık döneminde fetihler yaşandığı için insan hayatı çok önemliydi, intihar eden ağır ceza alırdı. Bu dönemde intihar edenlerin hayvanlara verildiği ya da darağacında teşhir edildiği söylenmektedir. Ayrıca bu kişilere bir mezar yaptırılmazdı. Ölülerine büyük saygı gösteren Romalılar için bu büyük bir cezaydı. Cumhuriyetin sonlarında intiharlarda artış oldu. Bu dönemde Stoacı görüşlerden ve Antik Yunan'dan etkilenen Romalılar, intiharı, hayata son vermenin güzel bir yolu olarak gördüler. Filozoflar intiharın bir cesaret ve bilgelik işi olduğunu söylüyordu. Cicero da böyle düşünüyordu.

Öte yandan hukuk intiharı hoş karşılamıyordu, bu aşamada konuyu ikiye ayırdılar. Herkesin kendi hayatına dair tasarruf hakkı vardı ama geri kalanların ve devletin haklarını da korumak gerekliydi. Bunun dışında şerefsizlik damgası ya da işkenceden kurtulmak için intihar edenler de vardı ve bunların cesetlerine ve mallarına ceza uygulanması gerekiyordu. Ölüm cezasına çarptırılan biri intihar ederse mirası hazineye geçirdi. Akrobaların intihar eden kişinin masum olduğu yönündeki itirazları mahkeme tarafından uygun görülürse miras geri verilirdi. On İki Levha Kanunları'nda intihar yasaklanmamıştı, intihar edenler normal şekilde gömülüyorlardı.

Antik Roma'da genel olarak intiharlar iki sınıf hariç hoşgörüle karşılanıyordu: Köleler ve askerler. Birinde ekonomik diğerinde vatani çıkarlar söz konusuydu. Köleler arasında intihar sayısı çoktu, kölenin malı olmadığı ve hatta kendisi de bir eşya gibi değerlendirildiği için ölümünü cezalandırmak söz konusu değildi ancak köle intihara teşebbüs etmiş ve ölmemişse

durum farklıydı. Bu süreçte efendisine hizmet edemeyecekti yani zarar veriyordu. Bu nedenle efendisi kölenin özgür olmak için biriktiği paranın bir kısmına el koyabileceği gibi, köleyi en çok 6 ay içinde satın almışsa, aldığı yere geri verip parasını geri alabilirdi. İmparatorluğun son dönemlerinde savaşmaktan yorulan askerler arasında da intiharlar görülmüştür. Askerin intiharı askerden kaçmakla eş değerd, bu yüzden ceza gerektiriyordu. Korku veya tembellikten dolayı intihar ettiyse vasiyetnamesi iptal ediliyor ve şerefsiz ilan ediliyordu. Yorgunluktan dolayı ettiyse vasiyetine dokunulmuyor sadece şerefsiz damgası yiyordu. İntihar edip ölmeyen asker ise ölüm cezasına çarptırılıyor, mallarına el konuyordu. MÖ 5 ile MS 2. yüzyıl arasında dönemin en ünlü 314 ismi intihar etmişti. Bilinen en ünlü isimlerden bazıları şunlardır: Lucretia, Yaşlı Cato, Nero, Sokrates.

Antik Çağ'da ünlü insanların intiharları çokken, Orta Çağ Avrupası'nda neredeyse hiç yoktur. Tabii bunun en önemli sebebi bu dönemde Hıristiyanlığın intiharı yasaklaması ve ünlü kişilerin de bu dine mensup olmasıdır.

Sokrates

2- O zaman Hıristiyanlık işin içine girince bu düşüncelerde farklılık oldu...

Evet, hem de köklü bir farklılık meydana geldi. Orta Çağ Avrupası'nda Hıristiyanlığın kutsal kitabı olarak İncil'in Latince çevirisi olan *Vulgata* kullanılıyordu ve içerisinde intiharlardan da bahsediliyordu. Bunlar ya ölüme varmayan intihar kazalarıydı ya da ölüm isteği hakkındaki eğilimlerdi.

Hıristiyanlıkta insanın hayatı kendisine ait değildi, bu nedenle intihar edemezdi. Tanrı'nın verdiği canı ancak Tanrı alırdı. İntihar dini meydan okumanın/itaatsizliğin en uç eylemiydi ve intihar edenler Tanrı'nın en büyük düşmanıydılar.

Az da olsa ünlü düşünürler bu konuda fikirlerini beyan ediyorlardı. Aziz Augustinus'a göre intihar hakkında konuşmak bile yanlıştı (*nefas est dicere*), kendini öldüren kişi katildi. Utanç verici ve günahkâr bir eylemdi. Ondan sonra yazan teologlar intihar konusuna hiç değinmemişlerdir. Bunun sebebi konuyu teolojik olarak tartışmaya gerek görmemeleriydi, konu hakkındaki karar son derece netti, tekrar konuşmaya gerek yoktu.

Öte yandan yasalarda ve dini meclislerde bir miktar gündeme getiriliyordu. Örneğin 506 tarihli Vizigot Yasası *Lex Romana*'da suçlu olduğu kabul edilen kişinin intiharı durumunda servetinin hazineye geçeceği, bu şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. (*Si quis sibi pro aliquo admisso crimine mortem intulerit, facultates eius fiscus vindicat* – Titulus 13: De iure fisci et populi) 533 II. Orleans Konsili 15. maddesine, *kendi eliyle ölenler dışında (oblationem defunctorum, qui in aliquo crimine fuerint interempti, recipi debere censuimus, si tamen non sibi ipsi mortem probentur propriis manibus intullisse* – Caroli de Clercq, , CC Ser. Lat., 148A, Conc. Galliae, Conc. Aurelianense, s. 101.) ifadesini ekleyerek, intihar eden kişiye adak adanmasını ya da onun için ayin yapılmasını yasaklamıştı. 561 I. Braga Konsili'nde sert bir cisim (bıçak gb), zehir, yüksek yerden atlama, asma ya da başka bir şekilde kendisini öldürenlerin ayinde anılmaması, ilahilerle gömülmemesi karara bağlanmış, birçok kişinin bunları yaptığı, ihmalkâr davrandığı vurgulanmıştır. (*Item placuit, ut hi qui sibi ipsis aut per ferrum aut per venenum aut per praecipitium aut suspendium vel quolibet modo violentam inferunt mortem, nulla illis in oblatione commemoratio fiat, neque cum psalmis ad sepulturam eorum cadavera deducantur: multi enim hoc sibi per ignorantiam usurparunt*- MPL84-561)

563 tarihli Auxerre Konsili'nde kendisini suya atan, boynundan bağlayan, ağaçtan atan, bıçakla (ya da keskin bir cisimle) kendisine zarar veren ya da başka bir şekilde isteyerek kendisini öldürenlerin bağış/adak/sunuları kabul edilmemelidir, diyerek intihar edenlerin suçlu olduğu ve bu şekilde cezalandırılacağı ilan edilmiştir. (*quicumque se propria voluntate in aquam iactaverit, aut collum ligaverit, aut de arbore praecipitaverit, aut ferro percusserit, aut qualibet occasione voluntariae se morti tradiderit; istorum oblatio non recipiatur* – Acta Conciliarum et Epistolae Decretales, vol.3, Jean Hardouin, s. 445.) Bunlar hakkında adak adanması ya da ayin yapılması yasaklanmıştı, kilise ayini olmadan kurtuluşu ermeleri mümkün değildi.

878 Troyes Konsili intihar edenin cenazesinin defni sırasındaki ilahi ve mezmur okumalarını yasakladı (*Et sacri antiquorum patrum canones, de his qui sibi mortem voluntarie inferunt, & qui pro suis sceleribus puniuntur, sancto inspirante Spiritu decreverunt, ut cum hymnis & psalmis eorum corpora non deferantur ad sepulturam* – Sacrorum Conciliorum, J. D. Mansi, vol.17, s. 349.)

12. yüzyılda *Decretum Gratiani*'de intihar edenlerin bağışlanamayacağı yazıyordu. 13. yüzyılda Aquinolu Thomas, *Summa Theologica* adlı eserinde Hıristiyanlığın intiharı hoş göremeyeceğini yazdı. 1284 Nimes Konsili, heretiklerin, tefecilerin, turnuvalarda ölenlerin, aforoz edilmişlerin, dini törenlerden men edilmişlerin ya da ölümcül bir suç işleyenlerin dini bir cenaze töreninden mahrum kalacaklarını belirtirken, intihar edenleri de *kendini asanlar ya da kendini bıçakla öldürenler* diye ekleyerek bunlar arasına dâhil etmiştir. (*Item illis qui se ipsos suspenderunt, aut se gladio interfecerunt* – Sacrorum Conciliorum, J. D. Mansi, vol.24, s. 546.)

Kendini Asmak Suretiyle İntihar Eden Bir Kadının, İblislerden Etkilendiği Tasvir Edilmiş

3- Peki, din dışında genel algı nasıldı?

İlk dönemlere döndüğümüzde Cermenler arasında intiharın aykırı görüldüğüne dair bir kanıt yoktur. Onlara ait günümüze gelen belgeler de çok az olduğu için aralarında intihara ait kayıt da azdır. Birkaç kayıta askerlerin intiharlarından bahsedilmektedir. Bu konuda bilgi bulunan eserler genelde destanlardır.

Bu dönemde intihar edenler Tanrı tarafından lanetlenmiş insanlardı. İntihar eden azizlerin azizlik unvanları geri alınırdı. Gerçi din adamlarının intiharları azdır. İntihar eden bir rahibin cesedi yerde sürüklenmez, asılmaz ve mahkeme tarafından cezalandırılmazdı, sadece kutsal olmayan bir toprağa gömülürdü.

Zamanla yaklaşımda değişiklikler oldu. 13. yüzyılda ölen kişi isteyerek intihar etmişse mahkeme kararıyla cesede işkence yapılırdı. Ceset yerde sürüklendikten sonra asılır. Manastırın yargı alanında biri intihar edince manastır yetkilileri adı geçen katilin cesedini bir atın arkasına bağlar ve sokaklarda sürükler, sonra da cesedi astırabilirdi. Öte yandan intihar edenin akıl hastalığı olduğu tanıklarla kanıtlanırsa malları hazineye değil yakınlarına kalıyordu.

Yahudiler özellikle Haçlı Seferleri döneminde yaşadıkları zorlamalardan kurtulmak için çok intihar etmişlerdir. Sapkınlar da intihar eden gruplardandır, özellikle iç haçlı seferine maruz kalan Katharlar bu gruba girmektedir. İkisinin de toplu intiharlarda bulunduğunu biliyoruz.

16. yüzyılda tüm Avrupa'ya yayılan yenilenme hareketleri ile intiharın o kadar da korkunç bir eylem olmadığı anlayışı yerleşmeye başladı. Geçim sıkıntısı nedeniyle intihar edenlerin mallarına el konmamaya başlandı. Bazı yerlerde dul kalan eşlere pay ayrıldı.

4- Orta Çağ Avrupası'nda intihar vakaları çok muydu?

Orta Çağ Avrupası'nda intihar konusu tüm yönleriyle ele alınması zor bir konu. Bunun ilk sebebi kilisenin intihar edenlerin direkt cehenneme gideceklerini söylemesi ve bu yüzden de konuyla teolojik açıdan ilgilenmeye gerek kalmamasıydı. Bu nedenle intihar olayları çok yaygın değildir. 9.-15. yüzyıllar arasında İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'da kayıtlara geçen sadece 560 vaka vardır. Kayıtlarda geçen veriler tüm vakaları yansıtmadığı için kesin cevaplar vermek mümkün değil.

İntihar konusunun metinlerde yer alması daha çok geç dönemde söz konusudur. İntihara sürükleyecek sebeplerden bahsedilir. Fransisken rahipler bu konuya biraz fazla değinmişler. Örneğin Bonaventura yorumlarında pek çok kez kendini öldürenlerden bahsediyor.

Vaka sayılarının tespitini zorlaştıran bir sebep de ailelerin bunları gizlemesi idi. İntihar edenin ailesi için intihar çok zor bir durumdur. Doğru düzgün gömülmemenin verdiği utanca ek olarak ölenin mal varlığı, belki buna evi de dâhil ediliyordu, tahrip ediliyor ya da el konuluyordu.

5- Bu dönemde intihar ederken aileyi de düşünmek gerekiyordu o zaman...

Evet, kesinlikle. Orta Çağ Avrupası'nda intihar genelde aile içinde gizleniyordu. Bunun sebebi pek çok yerde yasal sonuçların en yakın akrabaları tehdit ediyor olmasıydı. Buna malvarlığını kaybetmek de dâhildi. Aile içindeki intihar utanç vesilesiydi. Bazı yerlerde intihar eden kişiyi öldükten sonra cezalandırma vardı. Bu yerlerde aile onuru çok önemliydi. Örneğin 1386-7'de Fransa'da intihar eden adamın dul karısı kocasının ölümden sonra aklanması için yalvardı çünkü kadın, kocasının bedeninin hukuken rezil olabileceğinden korkuyordu, inancına göre kocası kendisine ve çocuklarına sürekli olarak sitemde bulunacaktı. Bunun için parlamentoya başvurdu. 1421'de de benzer bir başvuru oldu. İntihar edenin aklanması istendi. Gerekçe ise ölünün bedeni infaz edilirse, akraba ve arkadaşlarının halkın aşağılanmasına maruz kalacağıydı.

İntiharların aile üyeleri tarafından gizlendiğine dair örnekler mahkeme kayıtlarında geçmektedir. Örneğin Northumberland'da 1256 tarihli bir kayıta oğlun eve geldiğinde annesini kendisini başörtüsüyle asmış bir vaziyette bulduğu ama bildirmesi gerekirken onu indirip yatağa götürüp yatırdığı ve komşularına bunun doğal bir ölüm olduğunu söyleyerek annesini kilise bahçesindeki mezarlığa gömdüğü rapor edilmiştir. Muhtemelen komşulardan biri ya da bir kaçı kadını asılı gördüğünü söylediği için açılan davada oğul ve olaya karıştığına inanılan babası tutuklanmışlar, köy halkının tamamı ise soruşturmaya tam destek vermedikleri, ceset kilise bahçesine gömülürken ses çıkarmadıkları için para cezasına çarptırılmışlardır. İntihar eden kişi gizlenerek mezarlığa gömülürse mezarlık kirlenmiş olur, kutsanması gerekirdi.

Başka bir örnekte kendini asarak ölen adam yine yatağına yatırılmış, çağrılan papaza sessiz kalması karşılığında 30 şilin ödeme yapılmış ve ceset normal bir ölümmüş gibi gömülmüştür. Ölen kişinin serveti 60 şilin değerindedir ve papaza yarısı verilmiştir. Bunu yapanlar önce cinayet şüphesiyle yargılanmış, masumiyetleri kanıtlanınca bir miktar (6 solidus 8 denarius) para cezası ile serbest bırakılmışlardır. Bu ceza şüpheli ölüm olaylarını inceleyen yargıca danışılmadan cesedi gömdükleri için verilmiştir.

Zenginler için bu saklama olayı daha önemliydi çünkü kişi intihar etmişse servet kraliyet hazinesine kalacak ama normal ölüm olmuşsa varislere geçecekti.

Kılıcının Üzerine Düşen Bir Kadın

6- Bu konuyla ilgili hangi dönem kaynaklarında bilgi bulabiliriz?

İntihar edenler genelde bu işi gizli saklı yerlerde yaptıkları için fark edilmeleri ve tarihsel olarak incelenmeleri zordur. Bazen ölen kişinin yeri gizlenmişse ya da sonradan bir şekilde bulunan mezarlarda yatanlar için de intihar olduğu düşünülürdü. Mucize hikâyelerinde çok sayıda intihar vakasından ve nasıl mucizevî bir şekilde kurtulduklarından bahsedilir.

Orta Çağ Avrupası'ndaki metinlerde intihar bahislerinde kullanılan ifadeler Roma'dan miras alınmıştır. *Mortem sibi consciscere* (kendisini ölüme attı), *manus sibi inferre* (kendisine el kaldırdı) gibi ifadeler buna örnektir. Orta Çağ metinlerindeki bu ifadeler antik dönemdekilerden farklı bir öneme sahiptir. Bunun nedeni kültürde meydana gelen değişikliklerdir. İntihar Orta Çağ Avrupası'nda utanılacak bir şeydi ama Antik Roma'da değildi. Zaten Orta Çağ Avrupası'nda ifade edilmekten kaçınılan şeyler Roma'daki haliyle yazılırlardı. Konuşulamayan bir şeyi konuşmanın yolu Roma'daki söylemleri kullanmaktı. Birçok Orta Çağ metnine bakıldığında ölümden bahseden yazarların intihardan bahsedip bahsetmedikleri net olarak anlaşılabilir. İntihar konusunda hep üstü örtülü bir anlatım tercih edilmiştir. Örneğin “*kahrından ölmek*” tabiri kullanılarak intihar olayı yumuşatılmaya çalışılmıştır. Avukatlar da intihar yerine “*kaza*” gibi aynı anlama gelebilecek ya da aynı anlamı yükledikleri ifadeler kullanmayı tercih ediyorlardı. *Infortunium* (*kaza*, *şanssızlık*) kelimesi edebi olarak intihar anlamına geliyordu. Muhtemelen 1. Edward'ın idaresi altında 1290-2 arasında yazılan hukuk metni *Fleta*'nın yazarı,

intiharlara ayrı bir bölüm ayırmış ve başlığını *de infortuniis* olarak belirlemiştir. Aynı ifade Yorkshire'da 1355 ve 1401 tarihli sorgu yargıcı kayıtlarında *per infortunium* olarak geçmektedir. Bu ifadeler bazen sayfanın kenar boşluğuna ya da farklı renk mürekkeplerle de yazılabiliyordu.

Sonuç olarak Orta Çağ literatüründe intihar kelimesinin karşılığı yoktu. İntihar kelimesi ilk kez 1637'de Thomas Browne'ın *Religio Medici* adlı eserinde kullanılmış, ardından Fransızcaya geçmiştir. Kelime Latince kökenlidir, *suicidium* (*kendini öldürmek*) kelimesinden gelmektedir. Latince olarak kendi kendini öldürme anlamında *suicida* kelimesinin ilk kullanımı 1178 civarında Paris'te görülür. Thomas Browne'a kadar da bir daha görülmez.

Konu kroniklerde çok az geçmektedir çünkü hem çok yaygın değildir hem de kronikleri yazarlar bu konuya ilgi göstermemişlerdir. Sonuçta kronik yazarları kamuya mal olmuş kişiler ya da konular hakkında yazıyorlardı ve halkın tabularına saygı göstermek zorundaydılar. Ayrıca haklarında yazdıkları kişiler temelde soylu kişilerdi ya da olaylar onları ilgilendiren olaylardı. Onlar geri kalan halktan ayrı yaşıyorlardı, intihar ile ölmeyi seçen sıradan halktan ayrıldılar.

Öte yandan yerel kroniklerde diğerlerine göre intihar olayına daha sık rastlanır. Bunun ilk nedeni yazarlarının neredeyse hepsinin yönetici oluşu ve hatta bazılarının yasal nitelikleri olmasıdır. Bu kişiler hem Belediye Meclisi'ne yakın çalışmış ve arşivlere erişebilmiş hem de daha önemli olanı, intiharla ilgili mahkeme kayıtlarından yararlanabilmişlerdir. Kasaba hapisanesinde ya da infaz yerlerinde neler olup bittiğine dair ilk haberleri onlar alırlardı. Bu türün yazarları yani kasaba tarihçileri, yasal durumlara hâkim kişiler olarak yerel tarihle de ilgiliydiler. Zaten intihar da bu sebeple dikkatlerini çekmiştir. Bu açıdan en çok hapisanede intihar edenler görülebilir. Yerel tarihçiler oldukları için halkın dedikodularından da yararlanmışlardır. Nuremberg Kroniği'nden örnek vermek gerekirse, burada 1477'de bir kaz hırsızının kendini hapisanede astığı belirtilmektedir. Metz kroniği hem birkaç intihardan hem de iki intihara teşebbüsten bahsetmektedir. Biri bir noterle ilgilidir. Kroniğe göre noter, şeytanın kışkırtmasıyla kendi boğazını kesmeye çalıştı, kurtarıldı. Sonradan tutuklandı ama cezalandırılmadı.

Kroniklerde bazen intihar olayı havanın ya da hasadın kötü olmasına sebepmiş gibi de gösterilmiştir. Bazılarında kutsanmış toprağa gömüldükleri için havanın ve mahsulün kötüleştiği belirtilmektedir. Bu şekilde gömülen kişilerin şehir meclisi kararıyla gömüldüğü yerden çıkarılıp nehre atılması söylenmiştir. Manastır kronik yazarları da kurumsal haklarını düşünerek bazen intihardan bahsederler.

Yargı tutanaklarına intiharların kaydedilmeye başlandığı dönem Orta Çağ'dır. Bu nedenle Orta Çağ belgeleri arasında intiharların kaydedilme olasılığının en yüksek olduğu kaynaklar adli sicil kayıtlarıdır. Bir sicil kaydında genellikle kişinin adı, ölüm yöntemi, yeri ve bazen saati de verilirdi. Ayrıca cesedin oraya nasıl geldiği hakkında da bilgi olurdu. Bunların araştırılması elbette masraflı idi ve bu masrafı karşılamamanın yolu ölen kişinin intihar ettiğine inanıldığı takdirde onun eşyalarına el konularak karşılanıyordu. Sebebi intihar ederek suç işlemiş olmasıydı. İntihar eden kişinin neden intihar ettiği bilgisi verilmezken eşyalarının kova ve süpürgeye kadar detaylı bir şekilde listelendiğini görüyoruz. Her birine bir değer biçiliyordu, örneğin bu iki eşyanın değeri yarım penny kadardı.

Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bazen şüpheli ölümler de intihar olarak kaydediliyordu. Özellikle servete el konulmak isteniyorsa ya da yargılanan kişi zengin, sözü geçen bir ailedense bu yapılabiliyordu. İşin içinden çıkılamayan davalarda da buna başvurulabiliyordu.

Her intihar vakasının kayda geçmediği unutulmadan adli kayıtlar incelendiğinde, hangi ülkede hangi hanedan döneminde intihar vakalarında artış olduğunu ve dolayısıyla hayat şartlarının insanları psikolojik olarak nasıl etkilediğini bir nebze anlamak mümkündür. Örneğin İngiltere’de 1170 öncesi neredeyse hiç vaka yokken 1220-1290 arasında vakalarda artış vardır. 1330 sonrası ise yine bir azalma söz konusudur. Almanya’da Hohenstaufen döneminde olmayan kayıtlar 1390 ve sonrasında Habsburglar döneminde artmıştır.

Kilise mahkeme kayıtlarında intihar olayına çok az rastlanır. Bunun sebebi bu mahkemelerin dini konular ve ruhban sınıf davalarına bakmaları yanında, intihar eden kişinin kutsal bir mezarlığa gömülüp gömülmemesi konusuna bölge rahibinin karar vermesi ve konunun mahkemeye taşınmamasıdır. Az görülen örneklerde ise sorulan sorulara verilen cevaplarla karşılaşırız. Kilise mahkemesini yöneten piskoposlar bazen gömülme ya da binaların kutsanması/yeniden kutsanması sorularına yanıt vermek zorunda kalabiliyordu. Piskoposluk kayıtlarındaki intihara dair diğer kayıtlar ya piskoposun kendisine bağlı bir rahibin intiharı durumunda yargı yetkisini kullanması ya da daha sıklıkla intihar eden rahibin mirasıyla ilgili kraliyet hakkının tartışılması şeklindeydi. Bu tartışmanın sebebi mirası kraliyet hazinesinin mi kilisenin mi alacak olmasıydı. Dini ve sivil yargı yetkisi arasındaki sınır tam olarak belirlenmiş değildi ama iki taraf da maddi ayrıntıları kaydediyordu ve bu bizim için çok iyi. Sonuç olarak bu sebeplerden dolayı intiharla ilgili piskoposluk kayıtlarının kendi bakış açıları vardır, kendi vurgularını yaparlar.

İntihar bir sapkınlık değildi ama sapkınlara intihara meyilliydi. Bu nedenle 1231’de IX. Gregorius tarafından kurulan engizisyon mahkemelerinin kayıtlarında intihar olgusuna rastlanmaktadır.

İdam ya da işkence cezasına çarptırılan bazı mahkûmların hapisanelerde intihar ettiklerine dair hapisane kayıtları da az değildir. Geç dönemde bunlar daha çok engizisyon hapisaneleriydi. Aslında cezaevi yetkilileri de bunu tahmin ediyordu ve bazı mahkûmların intiharlarının önüne geçmek için tedbirler alıyorlardı. Örneğin casusların ölmesi demek sırların da onlarla kaybolması demektir, bu nedenle onlara daha çok özen gösteriliyordu. Onları hücrede tek bırakmamak yanlarına birini daha koymak bir çözüm olarak görülüyordu. (bazı casuslara kâğıt giyme cezası veriliyordu yani önünde ve arkasında suçunun yazılı olduğu kâğıtlar taşıyarak gezme, bir tür teşhir cezası) Diğer yandan sıradan mahkûmların intiharları yetkilileri onları öldürme zahmetinden kurtardığı için çok da engellenmiyordu.

Neron'un İntiharı

7- Kayıtlardan daha ayrıntılı ne gibi bilgiler edinebiliyoruz?

Günümüze gelen intihar kayıtlarında özellikle İngiltere örneğinde ölenlerin servetlerinden bahsedildiği için intihar eden kişilerin daha çok hangi sınıftan oldukları, çok zengin olup olmadıkları gibi bilgilere ulaşılabilir. Kayıtlar incelendiğinde kişilerin daha çok orta gelir düzeyinin altında ve üçte birinin bir mülk sahibi olarak intihar ettikleri görülüyor. Tabii burada vakaların çoğunun kayda geçirilmediğini tekrar belirtmeliyim.

Meslekleri hakkında çok bilgi bulunmasa da kayıtlarda genelde bir ahırda ya da çiftlikte intiharlardan bahsedildiği için köylüler arasında daha yaygın olduğu düşünülüyor. Öte yandan kayıtların tutulduğu geç dönem yani 13.-14. yüzyıllar soyadı kullanımının doğduğu dönemdir ancak kullanılan soyadları yapılan mesleği yansıtabileceği gibi o mesleği yapan birinin soyundan geldiğini de yansıtabilirdi. Bu açıdan soyadına bakarak meslek tespiti çok sağlıklı değildir. Yine de bir değerlendirme yapmak gerekirse İngiltere'deki kayıtların üçte biri ruhban sınıftandır. Bu noktada şunu da belirtmek gerekir, ruhban sınıftan birinin intiharı mülk konusunda dini ve laik yargıçlar arasında bir anlaşmazlığa sebep olabileceği için iki tarafın kayıtlarında da yer alabilirdi.

Kayıtlara göre evli ve çocuk sahibi erkekler daha çoktur. Dini kayıtlarda daha çok sebeplerden bahsedilir. Genelde ölüm şekli, zamanlama (gece 12 ile sabah 6 arası ve akşam 6 ile 24 arası), hangi aylarda daha çok intihar edildiği (örneğin erkekler daha çok hasat zamanı olan Temmuz ayında uzun belki de çalışma günleri nedeniyle intihar etmişler) gibi bilgilere de rastlamak mümkündür.

8- Cinsiyet açısından bilgi yok mu hocam?

Orta Çağ Avrupası'nda intihar edenlerin cinsiyetine bakıldığında erkeklerin kadınlara oranla 2-3 kat daha fazla olduğu görülmektedir. İntihar konusunda derinlemesine araştırma yapan Alexander Murray 1000 ile 1500 arasında kayda geçmiş 546 intihar vakasından bahsediyor. Verdiği bilgilere göre erkeklerin kadınlara oranı üçte bir oranında daha fazla, % 74 erkek, % 26 kadın vakası kayda geçirilmiş. Elbette vaka sayıları bu kadar değildi ama kayda geçirilmiyordu. Kadınların intihar şekillerine bakıldığında bıçakla ya da sivri bir cisimle intihar edenler olsa da en çok yüksek bir yerden atlama ya da boğulma şeklinin tercih edildiğini görüyoruz, kendini asma çok nadirdir.

İntihar kayıtlarında daha çok erkeklerden bahsediliyor çünkü Orta Çağ Avrupası'nda kadınlar yurttaşlık haklarından yararlanamıyorlardı, bu nedenle intihar etseler de çoğunlukla kayda geçirilmezdi. Günümüze gelen intihar kayıtlarının %60'mı oluşturan İngiliz kayıtlarında cinsiyet oranları çok farklı değildir ancak iş engizisyon kayıtlarına geldiğinde sadece Westminster'daki vakalarda erkeklerin kadınlara oranı 13 kat fazladır. Tabii bunun en önemli nedeni servet sahibi olanların erkekler olmasıydı. Fransa'da bu oran genellikle 5 mislidir.

Kayıtlara geçen kadınların evli olup olmadıkları konusunda bilgilere neredeyse hiç ulaşamıyoruz. Erkeklerle ilgili vakalarda sadece karısı kocasını ölü bulmuşsa kadından bahsediliyordu. Kadınlardan eş olarak bahsediliyor ama genelde kocasının ölü mü hayatta mı olduğu net olmuyordu. Kadının taşınabilir malları evliyken kocasının kontrolündeydi bu nedenle kayıtlarda üzerinde mal görünen kadınlar ya evli değildi ya da duldu. Günümüz istatistiklerinde dul ya da boşanmış kadınlarda intihar oranı daha çok olmasına rağmen Orta Çağ Avrupası için böyle bir çıkarımda bulunamıyoruz.

9- İntihar eden kişilere farklı muameleler söz konusu muydu?

Evet, kişinin sosyal statüsüne göre söz konusuydu. Örneğin Orta Çağ Avrupası'nda şövalyelik ya da dini fedakârlık nedeniyle intihar edenler cezalandırılmıyordu. Bunu intihar eden soyluların cesedine açılan bir dava olmamasından da anlayabiliriz. Bu dönemde intihar edenin sosyal statüsü önemliydi. Köylüler cezalandırılırken soylular cezalandırılmıyordu. Soylular turnuva, av, savaş, sefer gibi durumlarda intihar edebilirdi ve buralarda ölmek erdemli bir davranış olarak kabul ediliyordu. Onların intiharı mazur görülebilirdi ama köylüler bencilce ve korkakça, sorumluluklarından kaçmak için intihar ediyordu. Onlara şeytan yol gösteriyordu ya da şeytana uyuyorlardı. Başka bir deyişle intihar şeytanla o insan arasındaki bir olaydı.

Aslında hukuksal açıdan baktığımızda kâğıt üzerinde katı bir tutum görüyoruz ama aynı tutumu uygulamada göremiyoruz. İntihar eden kişi köylü ve fakirse başka, zengin ve soyluysa başka muamele görürdü çünkü sebepleri farklıydı.

Zırhı ve Atıyla Bir Şövalye Tasviri

10- Kayıtlara geçen intihar şekilleri için neler söyleyebilirsiniz hocam?

Kayıtlarda verilen yerler çok çeşitli değilken, yöntemler çeşitlidir. Örneğin intihar edenlerin buldukları yerler genelde kendi evleridir, sonra başkasının evi, ahır, su ya da tarla, orman gibi yerler geliyordu. Mahkeme kayıtlarına göre biri ölü bulunduğunda ve intihar ettiği tespit edildiğinde yalnız başına öldüğü varsayılırdı. İnsanlar inziva yerlerinde, mahkûmlar hapis tutuldukları yerde ya da yattıkları kütükler üzerinde intihar edebiliyorlardı.

Yöntemlerine baktığımızda pek çok örnek vermek mümkündür. 1160'da Nottingham yakınlarında başrahip olan Le Daleli Henry sıcak banyoya girerek, kol damarlarını kesti ve kollarını sıcak suya tutarak intihar etti. (Latince metinde *utroque brachio sanguinem minuens* ifadesiyle kanı azalarak denmektedir. Buradan benim çıkardığım yorum damarlarını kesip sıcak suya tuttuğu için kanının azaldığıdır) Gerekçesi manastırını terk edip yanında yaşamaya başladığı sevgilisini terk etmeye zorlanmasıydı. Bulduğu yerden zorla alınıp manastıra geri getirildi. İntiharı hem manastırında hem de kasabasında büyük yankı uyandırdı.

Orta Çağ Avrupası'nda gün ışığında kalabalık bir köprüden atlamak şeklinde intihar görülmez. Halkın gözü önünde edilen intiharlar genelde bir suçtan şüpheli olan ve tutuklanmaktan kaçmayı deneyen kişilerin intiharlarıdır.

1321'de Londra'da bir kadın kendisini asmadan önce oğlunun mutfağa yiyecek almaya gitmesini bekledi. 1256'da Newcastle'daki Westgate Hastanesi'nde hastane papazı hasta olduğunu söyleyerek, biraderleri gece duasına gittiğinde kalktı ve kendini astı. 1290'da Whissendene'de bir adam karısı ve ev halkı uyurken kendisini balık havuzuna atıp ölmek istedi, neyse ki çıkarıldığında hala canlıydı.

Bazı Orta Çağ metinlerinde diğerleri tarafından tekrar edilmemiş olan intihar olaylarıyla da karşılaşılabilir. Her kaynak bunlardan bahsetmez. Örneğin Konstanzlı Bernold'un metninde 1093'te 4. Henry yaklaşık 50 yaşındayken intihar etmeyi denediği ama adamları tarafından engellendiği ve isteğini yerine getiremediği söylenmektedir. 4. Henry 1106'da ölmüştür.

Kocasını 8. Louis ile 1200'de 12 yaşındayken evlenen Kastilyalı Blanche, kocasının 1226'da dizanteriden ölmesinden sonra, Tournaili Philippe Mousket'in kaydına göre, intihara teşebbüs etmişti. Ona göre bunun sebebi kraliçenin kocasının zehirlenerek öldüğüne dair dedikodulara dayanamamasıydı.

Kayıtlara geçen intiharlar incelendiğinde en yaygın şekli kendini asma olduğu, onu boğulmanın takip ettiği görülmektedir. Keskin bir cisimle intihar etme daha çok erkekler tarafından kullanılmıştır. Kendini zehirleyerek intihar etme vakası hiç yoktur. Bunun sebebi büyük ihtimalle tespit edilmesinin zor olmasıdır. İntiharı kanıtlamak için fiziksel bir kanıt gerekiyordu. Atlayarak ölmek gibi kendini yakma da çok nadirdir. Sebebi yüksek binaların olmamasıydı. Köprülerden ya da uçurumlardan atlamak kazayla düşme olarak değerlendirilebiliyordu. Ceset çoğunlukla bulunamıyor bulunsa bile boğulma olarak kayda geçiyordu. Aç ya da susuz kalarak ölmek intihar kategorisine girmiyordu.

Bunların dışında çatıdan atlayarak, kendisini kuyuya atarak, bıçakla kendi boğazını, midesini keserek, kendi elleriyle bağırsaklarını parçalayarak meydana gelen ölümler de vardır.

İntihar kayıtlarında örtü, kemer, ip, kordon, kırı, meşe ağacı, elma ağacı gibi öğelerden bahsediliyor. Ayrıca intihar edilen ipin ya da suyun maddi değeri de belirtiliyor, 6 denariusluk su gibi.

11- Gözünüze çarpan ilginç vakalar var mı?

Özellikle daha çok kayıt tutulduğu için İngiltere'den değişik örnekler verebilirim. 1391 Ocak ayında Thomas Nulleward kendini değirmene attı ve çarklar arasında can verdi. 1365'te Thomas Warner ellerini ve ayağının tekini bağlayarak suya atladı. William le Mere, ipin bir ucunu boynuna diğer ucunu bir kayaya bağlayarak içinde kireçli toprağın olduğu bir çukura atlayıp boğuldu. 1364'te John Welshman penisini ve testislerini parçaladıktan sonra yavaş yavaş öldü. 1286'da Agnes Page midesini kesti, bağırsaklarını çıkardı ve 5 gün içinde öldü. 1316'da cinnet geçiren Emma le Bere kendisini asmadan önce çocuklarından dördünün boğazını kesti. Görüldüğü üzere erkeklerin intiharları daha alışılmadık yöntemlerle yapılıyordu. Kayıt çok olmadığı için ilginç vaka sayısı da çok değil, genelde bilindik yöntemleri görüyoruz.

12- İngiltere'den çok bahsettiniz, konu açısından bu ülkenin önemi nedir?

İngiltere ve Fransa intihar konusunu ayrı bir ceza hukuku konusu olarak Almanya ve İtalya'ya göre daha erken kabul ettiğinden onlardan gelen kayıtlar daha fazla ve erkendir. Aslında İngiltere'de erken olmasının bir nedeni de Anglo Sakson döneminde paraya ihtiyaç olmasıydı. İntihar olarak kayda geçen ölümlerde hazineye gelir sağlanıyordu.

Bir yargı sürecinden geçen ilk Orta Çağ intihar kaydı da 1171-2 yılı İngilteresi'ne aittir. 2. Henry'nin hüküm sürdüğü bu dönemde kendini asan bir kadının 7 şilin, 1 pennylik bir servete sahip olduğu kaydedilmiştir. Bu kayıtlar zamanla hem sayıca artmış hem de veriler genişletilmiştir. Kayıtları böylesine takip edebilmeleri ise şüpheli ölüm olaylarını araştıran bir memur ve hâkimlerden kurulu gezici bir komisyon görevlendirmeleri sayesinde gerçekleşmiştir.

İngiliz intihar kayıtlarının yaratıcısı Plantagenet Hanedanı'dır. Bu kayıtların özelliği ise erken dönemde gelişmiş olmaları, ulusal kapsamda olmaları ve maddi çıkar ya da parayla ilişkili olmalarıdır.

Orta Çağ İngiltere mahkeme kayıtlarında 400 civarında intihardan bahsediliyor. Bu sayı diğer ülkelerden daha fazladır. Bu kısa kayıtlarda intihar edenin adı, eylemin bir intihar olduğu, cesedi ilk bulan kişi, cinayetten şüphelenilen ya da şüphelenilmeyen kişi, yer, yöntem ve neredeyse her zaman ölen kişinin mal varlığı yazılıyordu. *Kendi özgür iradesiyle* anlamına gelen *sponte sua* ifadesi de kayda ekleniyor ve eylemin kasıtlı yapıldığını gösteriyordu. İntiharın kesin hükmü ise *felonia de se* "kendini öldürme" şeklinde kaydediliyor, bazen mahkeme rulolarının kenarına *felo de se* şeklinde kısaltılarak yazılıyordu. Son olarak ölenin taşınabilir eşyalarının parasal değeri ve bunu kraliyet hazinesine teslim etmekten kimin sorumlu olduğu yazılıyordu.

13- Fransa'da durum nasıldı?

Fransa intihar kayıtları farklı bir yasal gelişmeyi yansıtır, intihar kanıtı daha hassastır. Charlemagne sonrası Frank topraklarında bir düzine kont ya da dük lakaplı lord hüküm sürüyordu. Bunların her birinin yönettiği alanda yargı yetkisi vardı ve eski geleneği devam ettirerek mahkeme kayıtlarını yazıya geçirmiyorlardı. Bu nedenle bu dönemde intihar eden kişi lordun dikkatini çekse bile yazıya geçirilmeyecekti. Yine de bazı davalar temyize Paris Parlementosu'na gönderildiği için bazı bilgilere sahip olabiliyoruz.

Fransa'daki dini mahkeme kayıtlarında da intihardan direk olarak bahsedilmiyor sadece onlara, intihar edenin cenazesinin bir Hıristiyan cenazesi olup olmadığı gibi konularda soru sorulursa fikir beyan ediyorlardı ve bu kayıtların sayısı azdır. Bu tip sorunlar genelde yerel piskoposlar tarafından çözüldüğü ve yazıya geçirilmiyordu.

Öte yandan 13. yüzyılda Paris civarındaki manastırlar, güçlü sivil komşularının, manastırların kendi karar verme hakkına itiraz etmeleri durumunda, mahkemelerin verdiği cezai kararların tamamen yazıya geçirmenin ne kadar önemli olduğunu anlamışlardır. Tamamı Merovenjler ve Karolenjler döneminde kurulan Paris yakınlarındaki bir düzine manastırın yüksek mahkeme olma özelliği vardı, kendilerine tahsis edilen arazilerde bu hakkı kullanırlardı. Belirttiğim sebepten dolayı 1250'den itibaren kendi mahkemelerinin Yüksek Yargıtay'ı tarafından alınan kararları ve prosedürleri yazıya geçirmeye başladılar. Bunlar içinde 12 intihardan bahsediliyor. Bu kayıtlarda intihar edenler katil olarak kabul ediliyor ve servetlerini yargı yetkisi kimdeyse ona bırakmak zorunda kalıyorlardı. Bu durumda servet manastıra kalıyordu. Gece kendini asarak ya da kendini nehre ya da kuyuya atarak intihar edenlerin kayıtlarına da rastlıyoruz. İntiharın manastır mülkü dâhilinde işlendiğini kanıtlamak için bazen yer belirten bir ayrıntı da veriliyordu. Yalnız başka ayrıntılar pek yoktur çünkü bir adli tıp uzmanları ya da jürileri yoktu, yeterince araştırma yapmıyorlardı.

Fransa'da bazı kasabaların kendi yasaları vardı ve buna göre yargılama yaparlardı. Bazıları kararlarını yazıya geçirmişlerdir. Bunlar arasında da intihara örnekler vardır.

14- Başka ülkelerden örnekler var mı?

Almanya'dan kalan intihar kayıtları azdır, nedeni Alman monarşisinin İngiliz veya Fransızlardan farklı gelişmesidir. Aslında buna gelişmemişlik de diyebiliriz. Almanya'da hiçbir zaman kral cesetlerin incelenmesi emri vermemiştir. Bunun nedeni olarak ülkenin ağırlık merkezlerinin sürekli bölünmüşlüğü, Orta Çağ'da birlik sağlayamamış olması gösteriliyor. Roma sınır kentleri olan Trier, Mainz ve Köln piskoposlukları her zaman çok güçlüydüler. Bir diğer neden ise Alman yargı sisteminde karşı iddiada bulunulmuyorsa dava açmaya gerek görülmemesiydi yani kamu davası diye bir şey yoktu.

İtalya'da da durum benzerdi, güçlü bir ulusal monarşi yoktu ve hukuk muhafazakâr kalmıştı. Almanya için bahsettiğim piskoposlukların rolünü burada papalık üstlenmişti. Papalığın müdahaleleri nedeniyle İtalya hiçbir zaman tek idare altında olamadı. Aslında bunun konumuz açısından iyi bir yanı var, bazı yerlerde idareler doktorların cesetleri incelemesini ve ölüm nedenlerini rapor etmelerini zorunlu tutuyordu. Yine de İtalya için Geç Orta Çağ'a kadar intihar kayıtlarına pek rastlanmıyor. Bunun bir nedeni de İtalyan şehir devletlerinin intiharı suç olarak görmemesidir. Bu açıdan Roma geleneğini devam ettiriyorlardı. Gerçi tam olarak Roma hukukunu benimsiyorlardı diyemeyiz elbette, öte yandan Fransa da Roma hukukundan çok şey almıştı ama intihara ağır cezalar öngörüyordu. Başka bir açıdan bakarsak Roma hukukunda bazen intihar edenin mallarına el konmasına izin veriliyordu ama İtalya'daki şehir devletlerinde intihar edenin mallarına el koyma söz konusu değildi çünkü bunu kentsel yaşam dengesini bozan bir uygulama olarak görüyorlardı, mülkiyete saygı göstermek bu dengenin çok önemli bir parçasıydı.

15- İntihar nedenleri için neler söyleyebiliriz hocam?

İntiharların psikolojik boyutu ya da arka planı hakkında pek fazla bilgi bulunmuyor. En çok bahsedilen grup suç şüphesi ya da suçlama altında kendini öldürenlerdir. Sonraki sırada hırsızlar geliyor. Yüklü borcundan dolayı intihar eden zenginler de vardı. 1393'de intihar eden zengin Robert Oliver bunlardan biriydi. Yine 1286'da Huntingdonshire'da intihar eden Richard le Vicarre da zengindi. İntihar sebebi mal varlığının bir kısmını kaybetmiş olmasıydı. Para kaybından intihar edenler aynı zamanda sosyal statülerini de kaybeden insanlardı. Öte yandan para kaybı ile ilgisi olmadan sadece sosyal statü kaybından intihar edenler de vardı. Örneğin bir mahkeme kararı ile özgürlüğü elinden alınanlar ya da alt seviyeye düşürülenler bu kategoriye dâhildi.

Kayıtlardan hastalık nedeniyle intihar edenlerin sayısının da az olmadığı anlaşılıyor. Ağır hasta olan kişilerin kendini nehre attıkları, ustura/bıçak ile kendilerini kestiklerinden bahsediliyor. Bedensel hastalığın etkileri konusunda insanların akıl sağlığını zedelediği ve intihara sebep olduğu da yazılıyordu. Eğer bu şekilde bir intihar söz konusuysa bazen talihsizlik ve sağlıksız zihin devreye giriyor ve ölen kişi aklanmış oluyordu ama bunu genellemek doğru değildir.

Delilik bir diğerk intihar sebebi olarak kayıtlara geçmiştir. Bunun intihar eden kişinin kendi elinde olmadığı, istemsiz geliştiği, adeta bir davetsiz misafir olduğu kabul edilmekle birlikte, bu durumda olup intihar eden kişilerin taşınabilir eşyalarına el konulmuştur. Tam tersi örnekler de söz konusudur. Aslında aklı başında biri ile akıl sağlığını yitirerek intihar eden kişi arasındaki fark açıktı, biri suçluydu diğeri değildi ama uygulamaya gelindiğinde ayırt edilmesi çok zor olduğu için verilen kararlarda farklılıklar görüyoruz.

16- Son olarak intihar eden kişinin cenazesi ya da cesedi yargılama prosedürü nasıldı?

İntihar eden kişinin hemen yerel makamlara bildirilmesi ve cesede dokunulmaması gerekiyordu. Yerel yetkililer gelip cesedi ve ölen kişinin taşınır mallarını alırlardı. Orta ağ Fransası'nda buna müdahale etmek için varisler ilgili makama mektup yazarak cesedin ve malların iadesini isteyebiliyorlardı. Bunun için ölen kişinin deli ya da hasta olduğu, ölüm sebebinin de intihar değil cinayet ya da başka bir şey olduğu gerekçe gösterilebiliyordu. Mektup başarılı olur da ceset geri alınabilirse ruhunun kurtuluğu için uygun bir dini cenaze töreni tertip edilebiliyordu. Bu mektuplar mahvolmuş suçsuz bir aileyi kurtarmak için de yazılabiliyordu.

Genel olarak bakıldığında intihar eden kişinin vakit kaybetmeden yerel yetkililere bildirilmesi, gelen yetkililerin ölenin servetini tespit edip taşınabilir mallarına el koyması ve yasalarında varsa cesedi yargılanmasını temin etmeleri gerekiyordu. Yargılama sonucu verilen ceza her ne ise cesede uygulanıyordu. Bu ceza sokaklarda sürünmek de olabiliyordu darağacına asılmak da. Yine de çoğu zaman en sık tercih edilen uygulamanın mallarına el konulduktan sonra dini bir cenaze töreninden mahrum bırakılarak ücra bir yere gömölme olduğu anlaşılıyor. Daha ayrıntılı bilgi edinmek isteyenlere Alexander Murray'nin bu konuda yazdığı iki ciltlik muazzam eserini mutlaka okumalarını tavsiye ediyorum.

